

خیام در قلمرو اروپایی ایران‌شناسی

دکتر سید مهدی علایی حسینی

استادیار دانشگاه پیام نور مشهد

در میان شاعران فارسی‌زبان بی‌گمان هیچ‌کس شهرت جهانگیر عمر خیام نیشابوری را ندارد. البته این نکته قابل ذکر است که، با همه جاذبه و لطفی که رباعیات خیام دارد، این اشتهار مرهون ترجمه آزاد و هنرمندانه‌ای است که ادوارد فیتز جرالّد شاعر انگلیسی به ذوق و سلیقه خویش از رباعیات خیام کرده و نخستین بار به سال ۱۸۵۹م به طبع رسانده است و این کار سبب شهرت نام و اعتبار فیتز جرالّد در شعر و ادبیات جهان نیز شده است.

در فاصله سال ۱۸۵۹ تا سال ۱۹۰۰م، رباعیات فیتز جرالّد ۲۵ بار چاپ شد و بنا به تحقیقی که امبروز.جی.پاتر درباره کتاب‌شناسی رباعیات خیام به زبان انگلیسی در سال ۱۹۲۹م به عمل آورده است، ۴۱۰ نسخه از رباعیات خیام به زبان انگلیسی و حدود ۷۰۰ کتاب و مقاله و تصنیفات موسیقایی و تئاتری مربوط به آن به چاپ رسیده است.

به گفته آربری، محقق انگلیسی، در قرن بیستم خانه‌ای در انگلستان و آمریکا و قفسه دانشجویی در این دو کشور نبود که نسخه‌ای از رباعیات خیام در آن نباشد و سربازان انگلیسی در دو جنگ جهانی این کتاب را همراه خود می‌برده‌اند.



از مجموعه رباعیات ترجمه فیتز جرالده، چهل مصراع و رباعی را به صورت مثل در تضمینها و نقل قولها ثبت و ضبط کرده‌اند.

بعد از ترجمه و انتشار ترجمه انگلیسی رباعیات خیام فیتز جرالده، دیری نگذشت که شرق‌شناسان و پژوهندگان در سراسر جهان، به‌خصوص در اروپا، به تتبع و پژوهش درباره خیام و اندیشه‌های او و تصحیح رباعیات وی پرداختند. از جمله این شرق‌شناسان می‌توان این افراد را برشمرد: ژوکوفسکی، کریستین سن، فرید ریخ درل، رمسپس، آربری، عبدالباقی گلپینارلی، پیر پاسکال و نیز محققان ایرانی از جمله: سعید نفیسی، محمدعلی فروغی، صادق هدایت، جلال‌الدین همایی، علی دشتی و مجتبی مینوی.

از سال ۱۸۶۰م به بعد، ترجمه رباعیات خیام به زبانهای اروپایی در دستور کار ایران‌شناسان و پژوهندگان و علاقه‌مندان فرهنگ و ادبیات ایران قرار گرفت و ترجمه‌های متعددی به زبانهای فرانسوی، آلمانی، سوئدی، ایتالیایی لاتینی، یدی (زبان یهودیان اروپای مرکزی) روسی، دانمارکی، ارمنی، اسپانیایی و دیگر زبانهای اروپایی انتشار یافت و نیز ترجمه‌های متعدد دیگر به انگلیسی، براساس ترجمه فیتز جرالده، و یا از متن فارسی، منتشر شد.

در این مقاله سعی می‌شود، که ضمن معرفی ترجمه‌های رباعیات خیام به زبانهای زنده اروپایی، اندیشه و شخصیت خیام از میان ترجمه‌های شعر او بررسی شود.

به قول صادق هدایت، شاید کمتر کتابی در دنیا باشد، که مانند مجموعه ترانه‌های خیام، تحسین شده، مردود و منفور، تحریف شده، بهتان خورده، محکوم، حلاجی شده، شهرت عمومی و دنیاگیر شده و بالاخره ناشناس مانده باشد.^۱ و به قول مجتبی مینوی، خیام تنها متفکر ایرانی است که زنده و پاینده بودن نام و گفته او در میان تمام دنیا مسلم است.^۲ قبل از اینکه به چگونگی تاثیر شعر و شخصیت خیام در ادبیات جهانی بپردازیم، بهتر است که جزئیات آثار مشهوری را که درباره خیام و شعر او در جهان نگاشته شده است (اعم از ترجمه رباعیات یا تحقیق در باب خود وی)، به اختصار ذکر کنیم.

ظاهراً نلسون اولین کسی است که در سال ۱۸۱۸م تعدادی از رباعیات خیام را زبان فرانسوی ترجمه کرده است.^۳ سه سال بعد، در سال ۱۸۲۱م، حسن مقدم، (علی نوروز) نویسنده

ایرانی ساکن پاریس، نقدی بر این ترجمه در مجله «پاریس» (نشریه ایرانی چاپ پاریس) نگاشته است.^۴ در سال ۱۸۵۷م گارسن دوتاسی، مترجم و شرق‌شناس مشهور فرانسوی، مقاله‌ای با عنوان «چند نکته در باب رباعیات خیام» در مجله ژورنال آزیاتیک منتشر کرد.^۵

در سال ۱۸۵۹م ترجمه منظوم رباعیات خیام ادوارد فیتزجرالد به انگلیسی منتشر شد که در ابتدا، مورد توجه قرار نگرفت، اما چند سال بعد زبانزد همه محافل ادبی جهان شد. بنابراین بهتر است که درباره این ترجمه مهم و محتوای آن بیشتر توضیح داده شود.

ترجمه فیتزجرالد تا چند سال ناشناس بود. نه هیچ نشریه‌ای نقدی بر آن نوشت و نه هیچ مجله‌ای از آن نام برد. اما چند سال پس از انتشار آن، به‌همت یک شاعر و نقاش ایتالیایی، موسوم به دانتی گبیرئیل روستی، در محافل ادبی مشهور شد. بحث و مجادله درباره اینکه ترجمه فیتزجرالد به‌راستی ترجمه است یا سروده‌ای که مترجم می‌خواسته، چهره خویش را در زیر نقاب ترجمه ببوشاند، به هیجان دامن زد و از این ترجمه یک اسطوره و یک افسانه پدید آمد. چاپهای بعدی کتاب، شهرت آن را در سراسر جهان گستراند و در آغاز قرن بیستم به یمن ترجمه فیتزجرالد، نام خیام در سراسر اقطار عالم پیچید و پس از کتاب مقدس و نمایشنامه‌های شکسپیر، پرفروش‌ترین کتاب جهان شد. به این ترتیب رباعیات خیام کتاب محبوب نسل جدید در مغرب‌زمین شد و از حد شعر گذشت و نماد و نشانه خیزشی شعارگونه شد؛ خیزشی به زبان موزون شعر علیه قشری‌گری و ظاهرپرستی.^۶

این سؤال شاید هنوز هم مطرح باشد که شهرت خیام و رباعیات او در جهان تا چه حد موهون نفس شعر و اندیشه خیام و تا چه حد مدیون ترجمه و ابتکار ادوارد فیتزجرالد است. به عقیده بسیاری از محققان و دانشمندان این دو از هم جدایی‌ناپذیر و در حقیقت یکی هستند. اما باید اذعان کرد که ۷۵ رباعی، که در اول چاپ کتاب در سال ۱۸۵۹م و چاپهای بعدی با تعداد بیشتر به خوانندگان انگلیسی‌زبان عرضه شده، حتی با تعریف «ترجمه آزاد» هم وفق نمی‌دهد. شاید بهتر باشد، بگوییم که فیتزجرالد رباعیهای خیام را به زبان انگلیسی باز سروده است. البته محتوای ترجمه بسیار سلیس و شیواست و مردمان انگلیسی‌زبان احساس نمی‌کنند که دارند به جای شعر انگلیسی، ترجمه‌های دست‌وپاشکسته‌ای را می‌خوانند. فیتزجرالد نیز خود به



صراحت گفته است که شعر او ترجمه لفظ به لفظ رباعیات نیست، بلکه بر پایه مفهوم و اندیشه‌ای که در هر رباعی یا در مجموع چند رباعی آمده است، بنای ساختن هر پاره شعر انگلیسی خود را گذاشته است. ال ول ساتن، ایران‌شناس فقید بریتانیایی و مترجم دمی با خیام دشتی، نیز معتقد است که نیت فیتزجرالد به هیچ‌وجه ارائه ترجمه جدی و دقیقی از رباعیات خیام به زبان انگلیسی نبوده، بلکه قصد وی از همان ابتدا سرودن منظومه بلند و به هم پیوسته‌ای به «سبک شرقی» بوده است، کاری که در میان شاعران بریتانیایی قرن نوزدهم رواج یافته بود.^۷

با این همه، هیچ‌کس منکر زیبایی و فصاحت ترجمه فیتزجرالد نیست و هیچ‌کس نیز زیبایی شعر فیتزجرالد را به قشنگی و جامعیت توصیف ریچارد لوگا لیبین، شاعری که علاوه بر ترجمه تعدادی از غزلیات حافظ، رباعیات خیام را نیز در سال ۱۸۹۷م به شعر انگلیسی ترجمه کرده است، بیان نکرده است. به عقیده او: «شاید بتوان گفت که رباعیات در اصل خود یک گل نیست، بلکه برگهای گل سرخ است که از مجموع آنها گلی به وجود می‌آید و نیز شاید که ترجمه فیتزجرالد به منزله نخستین شکفتگی این گل باشد» نه شکفتن مجدد آن. گلبرگها از ایران آمدند ولیکن جادوگری انگلیسی به افسون خویش از آنها، گل سرخ روح پروری ساخت. از توده این گلبرگهای می‌آلوده، فیتزجرالد گل سرخی مرکب از ۱۰۱ گلبرگ به وجود آورد که از زیبایی و خوشبویی، هیچ گلی به پای آن نمی‌رسد.^۸

به هر حال در فاصله سال ۱۸۹۵ تا سال ۱۹۰۰م، رباعیات فیتزجرالد ۲۵ بار چاپ شد و بنا به تحقیقی که آمبروز.جی.پاتر در ۱۹۲۹م در کتاب‌شناسی رباعیات خیام به زبان انگلیسی انجام داد، تا آن تاریخ، مجموعاً ۴۱۰ چاپ از رباعیات خیام به زبان انگلیسی و حدود ۷۰۰ کتاب و مقاله، تصنیفات موسیقایی و تئاتری مربوط به آن شده است.

در خلال قرن بیستم نیز به قول آربری، محقق انگلیسی، خانه‌ای در انگلستان و آمریکا و قفسه دانشجویی در این دو کشور نبود که نسخه‌ای از رباعیات خیام در آن نباشد و سربازان انگلیسی در دو جنگ جهانی این کتاب را همراه خود می‌برده‌اند. همچنین، از مجموع رباعیات ترجمه فیتزجرالد چهل مصراع و رباعی را به صورت مثل در فرهنگ تضمینها و نقل قولها ثبت و ضبط کرده‌اند.

اکنون به بررسی ترجمه اروپاییان دیگر از اشعار خیام، به‌خصوص فرانسوی‌زبانان می‌پردازیم. در فرانسه نیز به سال ۱۸۶۳م، ژ.ب. نیکولا پنجاه رباعی از خیام را در *مجله لوریان* ترجمه و منتشر کرد.^۹ چهار سال بعد تئوفیل گوتیه، شاعر معروف فرانسوی، مقاله‌ای در باب رباعیات خیام در *نشریه مونیور/ونیورسل* منتشر کرد.^{۱۰} در همین سال نیکولا، که قبلاً پنجاه رباعی از خیام را ترجمه کرده بود، این‌بار ترجمه کامل‌تری از رباعیات را در ۲۹۹ صفحه در پاریس انتشار داد.^{۱۱} در سال ۱۸۷۵م، یک محقق فرانسوی موسوم به کائون مقاله‌ای با عنوان «یک اپیکور مسلمان ایرانی قرن یازدهم» در باب خیام و محتوای شعر او در *مجله پوینتیک / لیترر* در پاریس منتشر کرد.^{۱۲} در سال ۱۸۹۶م، ۳۷ سال بعد از انتشار ترجمه انگلیسی فیتزجرالد، ترجمه سه زبانه‌ای به زبانهای فرانسوی، انگلیسی و آلمانی از رباعیات با استفاده از متن ترجمه فیتزجرالد در بوستن آمریکا در ۵۹۸ صفحه با یادداشت‌هایی در مقابله با سه ترجمه به کوشش ناتان هاسکل در دو جلد منتشر شد.^{۱۳} دو سال بعد، به کوشش همین محقق ترجمه پنج زبانه‌ای از رباعیات به زبانهای انگلیسی فرانسوی، آلمانی، ایتالیایی و دانمارکی، بازهم با استفاده از متن فیتزجرالد، در بوستن و لندن هم‌زمان منتشر شد.^{۱۴}

در سال ۱۹۰۰م و آغاز قرن بیستم، براساس متن فیتزجرالد، ترجمه دیگری به زبان فرانسوی به‌همت شارل سبیرلی کلواند در اوهایو آمریکا به چاپ رسید.^{۱۵} در همین سال مقاله‌ای در باب «سیر اندیشه و تفکر خیام» در *مجله دایرة المعارف* در پاریس منتشر شد.^{۱۶} دو سال بعد، در سال ۱۹۰۲م مقاله‌ای تحقیقی در باب خیام در شماره‌های ۴۳ و ۴۵ *مجله مرکور دو فرانس* به چاپ رسید.^{۱۷} سال بعد، از متن ترجمه شده نیکولا، که شرح آن قبلاً داده شد، ترجمه‌ای به زبان انگلیسی از فردریک بارون کورو و با مقدمه‌ای به قلم ناتان هاسکل در لندن و نیویورک منتشر شد.^{۱۸} در همین سال ترجمه منظومی از رباعیات خیام، با استفاده از متن فیتزجرالد، به همت فرنان هنری در پاریس انتشار یافت.^{۱۹}

در سال ۱۹۰۵م، آرتور کریستن سن دانمارکی در باب خیام و اصالت رباعیات او تحقیق عالمانه‌ای کرد که در دانشگاه هایدلبرگ به چاپ رسید.^{۲۰} از همین محقق مقاله‌ای نیز با عنوان



«رساله در باب متافیزیک خیام» در مجله *لوموند اوریتال* در پاریس منتشر شد.^{۲۱} درباره کار محققانه کریستن سن بهتر است توضیح بیشتری بدهیم:

از میان محققان و دانشمندانی که درباره اصالت و یا منسوب بودن رباعیات خیام بحث و گفتگو کرده‌اند، تنها یک تن هست که معیار دیگری برای گزینش رباعیات سره از ناسره به کار گرفته است و آن معیار آماری یا بسامدی است. این محقق دانشمند و ایران‌شناس دانمارکی آرتور کریستن سن است که آثار برجسته او درباره موضوعهای مربوط به فرهنگ و تاریخ ایران پیش از اسلام از زمره بهترین و دقیق‌ترین آثاری است که در این زمینه نوشته شده است. کریستن سن درباره خیام دو کتاب تألیف کرده است: یکی به نام *تحقیق درباره رباعیات خیام* که در سال ۱۹۰۵م- همان‌طور که قبلاً گفتیم- در هایدلبرگ به چاپ رسیده و به زبان فرانسه است؛ و دیگر، *بررسیهای انتقادی درباره رباعیات خیام* است که در کوبنهاک در سال ۱۹۲۷م به انگلیسی انتشار یافته است.^{۲۲} در این کتاب کریستن سن بر مبنای هجده متن (سیزده متن خطی و پنج متن چاپی) از میان ۱۲۳۱ رباعی از رباعیات منسوب به خیام براساس روش بسامدی، ۱۲۱ رباعی را به عنوان رباعیایی که می‌توان از آن خیام دانست، برگزیده است و سپس براساس این رباعیها به تشریح و توصیف شخصیت خیام و اندیشه‌های او پرداخته است.

البته تحقیقات انتقادی درباره رباعیات خیام، قبل از انتشار کتاب کریستن سن، و از سال ۱۸۹۷م، آغاز می‌شود. در این سال پروفیسور و ژوکوفسکی مقاله‌ای تحت عنوان «رباعیات سرگردان» در یادنامه پروفیسور بارون و روزن به نام «المظفریه» منتشر، و در آن خاطر نشان کرد که بسیار بعید به نظر می‌رسد که همه رباعیات منسوب به خیام، با توجه به گرایشهای فکری بسیار متفاوتی که در آنها دیده می‌شود، محصول یک شخص و یک فکر باشد. ژوکوفسکی ۸۲ رباعی را به عنوان «رباعیهای سرگردان» برشمرد که در عین آنکه آنها را به خیام نسبت داده‌اند، به نام شاعران دیگر هم ثبت شده است.^{۲۳}

در سال ۱۹۱۰م سه ترجمه جدید از رباعیات خیام، یکی به شعر فرانسه از نسخه محفوظ در دانشگاه آکسفورد به همت ژول دو بار تولد^{۲۴} و دو دیگر با استفاده از متن فیتزجرالد به کوشش ادموند دولا روبرت دلپوش در پاریس منتشر شد که در ترجمه سوم دوازده تابلو رنگی از رایبند

رانات تاگور، شاعر مشهور هندی نیز ضمیمه متن شده بود.^{۲۵} دو سال بعد نیز ترجمه منظوم دیگری به فرانسه بازم با استفاده از متن فیتزجرالد به کوشش هانر هالار در لندن به چاپ رسید.^{۲۶} بین سالهای ۱۹۱۳ تا ۱۹۲۴م، پنج ترجمه دیگر با استفاده از متن فیتزجرالد به زبان فرانسه منتشر شد. در سال ۱۹۲۴م، ترجمه جدیدی از رباعیات خیام از متن فارسی به همت فرانتز توسن با مقدمه‌ای از حسن مقدم (علی نوروز) در پاریس به چاپ رسید که همراه با مینیاتورهایی از هنرمند فرانسوی، زانکر، بود.^{۲۷}

در سال ۱۹۳۳م، ترجمه دیگری از متن فارسی رباعیات به سعی محقق ایرانی موسوم به «اعتصام‌زاده» در انتشارات بروخیم به شعر فرانسه منتشر شد.^{۲۸} همین ترجمه، سال بعد در پاریس به چاپ رسید.^{۲۹} در سال ۱۹۳۵م، آرتورگی و مترجم معروف غزلیات حافظ، ترجمه تازه‌ای را از رباعیات خیام به شعر فرانسه در پاریس منتشر کرد. بین سالهای ۱۹۳۵ تا ۱۹۴۵م، نه ترجمه دیگر از رباعیات خیام به زبان فرانسه منتشر شد که در چهار ترجمه از متن انگلیسی فیتزجرالد استفاده شده بود.^{۳۰}

در سال ۱۹۵۷م، ترجمه فرانتز توسن با مقدمه علی نوروز تجدید چاپ شد.^{۳۱} در همین سال ترجمه جدیدی از رباعیات خیام با مقدمه‌ای از ژیلبر لازار به همت کلود آنت میرزا محمد در پاریس منتشر شد.^{۳۲} در سال ۱۹۵۸م ترجمه منظوم جدیدی از رباعیات خیام از روی قدیمی‌ترین نسخه خطی موجود در اروپا با شرح و توضیح به سعی پیرپاسکال به زبان فرانسه در روم منتشر شد.^{۳۳} دو سال بعد ترجمه دیگری از رباعیات با شرح و توضیح دکتر محمدمهدی فولادوند در پاریس به چاپ رسید.^{۳۴} در سال ۱۹۶۵م مقاله عالمانه‌ای در باب زندگی و آثار و افکار خیام به قلم بوگد انویچ شرق‌شناس اروپائی در مجله کوریبه دومسائر منتشر شد.^{۳۵} و بالاخره، در همین سال ترجمه جدیدی از رباعیات خیام به کوشش نیکولا به دو زبان فارسی و فرانسه در پاریس منتشر شد.^{۳۶}

از سال ۱۹۶۵م تا پایان این قرن نیز ترجمه‌های متعددی از رباعیات خیام به زبانهای انگلیسی، فرانسوی، آلمانی، اردو، عربی، ایتالیائی، ترکی، دانمارکی، سوئدی، ارمنی، اسپانیایی، اسپرانتو، گالی، گجراتی، هلندی، مجاری و پرونسی منتشر شد که بیشتر آنها از متن انگلیسی



فیتزجرالد و یا از متن فارسی بود. و بالاخره آخرین اثری که دربارهٔ خیام و شعر او تا سال ۱۹۸۸م منتشر شده است به شرح زیر است:

تحقیق مفصلی که خانم پریچهر کسری در باب مقایسهٔ ترجمه‌های انگلیسی رباعیات خیام انجام داده است و در سال ۱۹۷۵م در نیویورک به چاپ رسیده است.^{۳۷} ترجمه‌ای که آقای پیتز ایوری و جان هاث از رباعیات خیام به زبان انگلیسی کرده‌اند و انتشارات پنگوئن آن را در سال ۱۹۸۱م در لندن به چاپ رساند^{۳۸} و بالاخره، ترجمهٔ دوزبانه‌ای که با عنوان *شراب نیشابور* به فرانسه و انگلیسی همراه با عکسهایی از شاهرخ گلستان با نفاست هرچه تمام‌تر در پاریس به سال ۱۹۸۸م به چاپ رسیده است.^{۳۹} البته باید این نکته را یادآوری کرد که تنها رباعیات خیام نیست که مورد توجه جهانیان قرار گرفته، بلکه به ترجمهٔ آثار علمی وی نیز توجه شده است. نخستین بار طوماس هاید، استاد زبان عبری و عربی دانشگاه آکسفورد، در کتابی با عنوان *تاریخ ادیان فارسیان و پهلویان و مادیان قدیم* به زبان لاتینی در فصل تاریخ جلالی و اصلاح طریق گاه‌شماری در عهد ملک‌شاه سلجوقی از خیام نام می‌برد و او را به‌عنوان یکی از هشت منجمی معرفی می‌کند که در رصد ستارگان دخیل بوده و تقویم را اصلاح کرده‌اند.^{۴۰} این کتاب در سال ۱۷۰۰م به چاپ رسیده است. در سال ۱۷۴۲م، دانشمند هلندی به‌نام میرمن به نسخه‌ای از کتاب *جبر و مقابلهٔ عمر خیام* جزو کتابهای اهدایی وارنر، که به کتابخانهٔ شهر لیدن وقف کرده بود، برمی‌خورد و توجه علما را به آن جلب می‌کند.^{۴۱}

سالها بعد از این تاریخ، سدیو مستشرق فرانسوی، نسخهٔ ناقصی از *جبر و مقابلهٔ خیام* را در کتابخانه سلطنتی پاریس کشف کرد و دربارهٔ آن خبری در *مجلهٔ آسیائی جدید* (ماه مه ۱۸۳۴) نشر داد. بعد از او، پروفیسور لیبری در همان کتابخانه نسخهٔ کاملی از این کتاب یافت و از روی این دو نسخه و نسخهٔ موجود در کتابخانهٔ لیدن، دکتر وویکه متن کاملی از این کتاب را با ترجمهٔ فرانسوی آن در سال ۱۸۵۱م منتشر کرد.^{۴۲} همین دانشمند در سال ۱۸۶۰م تحقیق عالمانه‌ای در تاریخ ریاضیات در مشرق زمین در *مجلهٔ ژورنال آزیاتیک* به چاپ رساند.^{۴۳}

شایان ذکر است که بعد از ترجمه و انتشار ترجمهٔ انگلیسی رباعیات خیام فیتزجرالد شرق‌شناسان و پژوهندگان در سراسر جهان به تتبع و تصحیح رباعیات خیام پرداختند که به

جزئیات کار آنان تا حد امکان در این مقاله اشاره شد. اما به این اشخاص باید نام محققان ایرانی از جمله صادق هدایت، سعید نفیسی، محمدعلی فروغی، جلال‌الدین همایی، علی دشتی، کریم امامی، مجتبی مینوی، رشید یاسمی، محمدمهدی فولادوند، حسن دانشفر، قاسم غنی، حسن شهباز، فریدون بدره‌ای، بهاء‌الدین خرمشاهی، محمدتقی جعفری، محسن فرزانه و بسیاری دیگر را افزود.

پی‌نوشت‌ها

۱. هدایت، صادق، *ترانه‌های خیام*؛ تهران، کتابهای پرستو، ۱۳۳۵، ص ۹.
۲. مینوی، مجتبی، *نوروزنامه خیام*، تهران، ۱۳۲۸، مقدمه.
3. Khayyam, O., *les Ru baiyat*, Paris, Nelson, in 32, 1818, Goll. Bijou, n. 2.
البته در همین سال (۱۸۱۸) کتابی در تاریخ سخن‌وری ایران به آلمانی توسط یوزف فن هامر پورگشتال با مشخصات زیر در وین منتشر شد:
Joseph Von Hammer-Purgstall, *s Geschichte der schonen Redekunste Persiens*, Wien, 1818.
4. Moghadam (Hassan) Ali NoRouze, *A proposed, une traduction d, Omar Khayyam in Paris, La R, Litteraire Persan*, n. 2, 1er mai, 1821, p. 19-23.
5. Garcin de Tassy, *Note sur les Ruba'iyat d, Omar Khayyam*, in *Journal Asiatique*, t.70, 1857, p. 554-558.
۶. بدره‌ای، فریدون، پیشگفتار ترجمه کتاب *بررسی انتقادی رباعیات خیام اثر آرتور کریستین سن*، تهران، توس، ۱۳۷۴، ص ۳۴.
7. Elwell-Suttok, L. P., *Omar Khayyam*, in *Persian Literature*, Ehsan Yarshater (ed), *Bibliotheca Persica*, NewYork, 1988.
محققان ایرانی نیز بارها اصل اشعار خیام و برگردان انگلیسی فیتزجرالد را با هم مقایسه کرده و از اختلافات فاحش میان دو متن سخن گفته‌اند، از جمله مجتبی مینوی در مقاله «گل سرخ نیشابور» که در کتاب *پانزده گفتار* (تهران ۱۳۳۳، ج ۳، ۱۳۶۷) از صفحه ۳۱۳ تا ۳۴۷ به چاپ رسیده است.
۸. یوسفی، غلامحسین، *یک دم میان دو علم چشمه روشن*، ص ۱۲۸-۱۰۷، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۶۷.
9. Khayyam, O., *Quatrans de Khayyam*, traduit du persan par J.B.Nicolas, in R. de l, orient, de 1, Algerie et des colonies, t. 31, 1863, p. 38-64, 50 quatrains.
10. Gautier, Theophile, *Les Quatrans de Khayyam in Moniteur Universel*, 1867, p. 8, 12.
11. Khayyam O., *Les Quatians de Khayyam*, traduit du persan per J. B. Nico las, Paris, Impr. imperiale, 1867, in 4, p. XVI-299.
12. Cahun, L., *Un epicurien musulman au 11, siecle en Perse, Les quatrans de Khayyam in Revue politique et litteraire*, t. 4, n 40, 30 av, 1875, p. 946-949.
13. Khayyam O., *Rubaiyat*. English, French and German translations comparatively arranged in accordance with the text of Ed. Fitzgerld's Version, with further selections, notes, biographies, bibliography and other material collected and edited by Nathan Haskell Dole, 2 vol, Boston, Knight Co.1896, p. 598.
14. Khayyam, O., *Multi Veriorum Edition Rubaiyat of Omar Khayyam*, English, French, German, Italian and Danish translations comparatively arranged in accordance with the text of Ed. Fitz Gerald's version with further selections, Notes, Biograpyes, bibiography and other



material. Edited by Nathan Haskell Dole, Boston-London, 2 vol, Page and co. et Mac millan, 1898, p. 656.

15. Khayyam de Naishapur, *Les Rubaiyat de ... Traduits d'après la version anglaise de Ed, Fitz Gerald* par Charles Sibeligh-Cleveland, Ohio, Lmperial Press, 1900, in 8, p. 32.

16. Omarisme I, in *Revue Encyclopeique*, Paris, 1900, p. 12, 22.

17. Khayyam, O., *Les quatrains d'Omar Khayyam*, in *Mercure de France*, t. 43. sep. 1902, p. 813 et ss. et t. 45, March 1903, p. 748 etss.

18. Khayyam O., *The Rubaiyat of Omar Khayyam*, done into English from the French of J.B.Nicolas by Fraderick Baron Corvo, together with a rprint of the French text with an introduction by Nathan Haskell Dole, Published by John Lane, The Bodley Head, London et New York, 1903, p. 248 (460 quat.en prose).

19. Khayyam, O., *Les Rubiyat d'Omar Khayyam*, le poete astronome de Ia Perse, traduction des rubaiyat an vers francais d'après la version anglaise de Fitzgerald avec notices bibliographiques et index par Fernand Henry, Paris, Maisonneuve, 1903, in 8, p. 208.

20. Christensen, Ar., *Recherches sur les Ruba'iyat de Omar Khayyam*, Heidelberg University, Carl Winter, 1905-IV, p. 174.

21. Christensen, Ar., *Un traite de metaphysique de Omar Khayyam*, in *Le Monde Oriental*, Vol 1, n° 1, 1906, p. 1-16.

22. Christensen, Ar., *Critical Studies in the Ruba'iyat of Omar-I-Khayyam*, Copenhagen, 1927.

این کتاب با عنوان بررسی انتقادی رباعیات خیام توسط آقای دکتر فریدون بدره‌ای در بهار ۱۳۷۴ توسط انتشارات توس منتشر شده است.

۲۳. بررسی انتقادی رباعیات خیام، صفحه ۴۵.

24. Khayyam, O., *Rubaiyat, 158 quatains*, mis en remies francaises d'après le manuscrit d'Oxford, par Jules de Marthold, Paris, Bruxelles, Carrington, 1910, in 4', 20 + 126 p. + ill.

25. Khayyam, O., *Rubaiyat*, Traduction francaise de Robert Delpeuch, d'après la version anglaise de Fitzgerald avec 12 compositions en couleurs d'Abanindranath Tagore, Paris, Allendorff, 1910, in 4', p. 108, 12 ill.

26. Khayyam, O., *tradiut en vers francais d'après la celebre version anglaise de Fitzgerald*, par James Henry Hallard, London, Revingtons, 1912, in 16', XII + 28 p.

27. Khayyam, O., *Robaiyat*, traduit du persan par F. Toussaint, avec une preface d'Ali No-Rouze, miniature de P.Zanker, Paris, Piazza, 1924, in 24', VIII + p. 174, 10 ill., 2 eme edition en 1925.

28. Khayyam, O., *Les Rubaiyat*, texte persan et traduction en vers francais par A.G.E, tessam Zadeh, Teheran, Librairies-imprimerie Beroukhim, 1931, in 8', p. 210 en francais, 22 p. en persan.

29. Khayyam, Abou Fath.Omar Ibn Ibrahim El Khayyam, *Les Rubaiyat*, traduit du persan par: Etessamzadeh, Paris, Hertoy, 1934, in 16', 155 p., (Coll.Chefs d'oeuvre eternels).

30. Khayyam, O., *Les Robai*, Etude suivi d'une traduction francaise en decalque rythmique avec rimes a la persane par Arthur Guy, Paris, 1935-in 16', p. 250.

31. Khayyam, O., *Les Robaiyats*, traduction du persan par Franz Toussaint, illus. de Genia Minach. Preface de Ali No-Royze, Paris, Lubineau, 1957, 28 x 22, 5 cm, p. 155 ill.

32. Khayyam, O., *Roba'iyat du sage Khayyam* (Nouvelle ed.accompagnee d'une etude par Gilber Lazard et de la traduction nouvle de 22 quatrains), Paris, Club des librairies de Franncce, 1957-20 x 35 cm, p. 363 (en tete du titre: Omar khayyam, trad. par Claude Anet et Mirza Muhammad), (Coll.Livre de sagesse, 8.).

33. Khayyam, O., *Les Roba'iyat*, d'après les plus anciens manuscrits recement decouverts, et pour le premiere fois trad.envers equivalents, commentes mis en lumiere par Pierre Pascal, Rome, Ed.du Coeur fidele, 1958-30 x 30 cm. p. 328 ill. Photos.



34. Khayyam, O., *Les Quarains*. Nouvelle traduction litterale, suivie de notes et de la concordance du texte persan en transcription par Mahammade Fouladvand, Paris, Maisonneve, 1960-in 8, p. 105.
35. Bogdanovic, Dejan, *Omar Khayyam, sa vie, son oeuvre*, in *Courrier des Messageries maritimes*, n°89, Nov-dec.1965, p. 30.
36. Khayyam, O., *Les Roubaiates*, traduit du persan par J.B.Nicols, Paris, Seghers, 1965-28 x 25 cm, 128 p., 30 pl.en coul. (Texte en francais et en persan).
37. Kasra, Parichehr, (transleted with an introduction by) *The Ruba'iyat of Omar Khayyam*, Delmar, York, 1975.
38. *The Ruba'iyat of Omar Khayyam*, transleted by Peter Avery and John Heath-Stubbs, Penguin Books, London, 1981.
39. Shahrokh Golestan, *Le Vin de Nishapour/The wine of Nishapur*.Edition Souffles, Paris 1988.
40. *Historia Religionis veterum Persarum ...*, Autonr est Thmas Hyde, Oxonii, MDCC. 1700, p. 189.
41. Meerman, Gerard, *Specimen calculi fluxionalis*, Lyden, 1742.
42. Woepcke, F., *L'Algebre d'Omar Alkhayyami*, publiee, traduite et accompagnee d'extraits de manuscrits inedits, Paris 1851.
- شادروان دکتر غلامحسین مصاحب از روی همین چاپ وویکه جبر و مقابله خیام را به فارسی و عربی با مقدمه‌ای در تاریخ ریاضیات در اسلام تهیه و چاپ کرده‌اند.
43. Woepcke, F., *L'histoire de Mathematique en Orient*, Journal Asiatique, Paris, 1860.